Language Related Research
E-ISSN: 2383-0816
https://lrr.modares.ac.ir
https://doi.org/10.29252/LRR.15.4.1

Tarbiat Modares University

Vol. 15, No. 4, Tome 82
pp. 1-32
September & October 2024

The Semiotics of Emotional Discourse in the Story of A-lles va Al-kelab by Najib Mahfouz

Shahla Shakibee Far[1*] *& Rohallah Saiiady Nejad*[2]

Received: 11 December 2021
Received in revised form: 4 February 2022
Accepted: 24 February 2022

Abstract

The emotional system is one of the discourses that is examined in the frameworkof the sign semantic model. In this system, the flow of means production is linked to perceptual sensory conditions of the passoniate and the signs- meanings are transformed into dynamic and muitydimensional forms. In this regard, the purpose of the present study is to explain the role of the mentioned process in the style of the passoniate's presence and the evoluation of discours conditions, based on the method of the sign- semantic discourse ,while explaining the emotional process of the story "Al-less va Al-kelb ". Findings show in the story of Al-less and Al-kelab the emotional system is based on passions. The emotions and passions in the novel, of which anger and despair are the most prominent, have created the emotional system of discourse based on a meaningful and logical flow. The occurrence of two events in a passionate life, betrayal of loved ones and failure to avenge betrayers, has played an important role in transforming the discourse by influencing emotions, as well as, fundamentally changing the text. In the initial partes of the text, the emotion of anger while causing a continuous and dynamic presence of passion, cause the value of revenge in the discourse. In the final partes, the feeling of despaire leads to isolation and passionate absence from the scene of events and the value funection of the text has changed from revenge to surrender.

***Keywords*:** sign- semantic, discourse, emotional process, Najib Mahfouz, story of Al-less va Al-kelab

[1] Corresponding Author: Assistant Professor, Department of Arabic Literature and Language, Faculty of Literature and Foreign Language, Payame Noor University, Tehran, Iran; *Email:sh.shakibaee@pnu.ac.ir*, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2285-6892
[2] Associate Professor, Department of Arabic Literature and Language, Faculty of Literature and Foreign Language, Kashan University, Kashan, Iran; ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-9401-9225

[Downloaded from lrr.modares.ac.ir on 2024-12-07]
[DOR: 20.1001.1.23223081.1401.0.0.149.1]
[DOI: 10.29252/LRR.15.4.1]

1. Introduction

Discourse semiotics is one of the new approaches in the study of literary texts, which studies the flow of meaning production in discourse systems by being influenced by the flow of phenomenology and accepting the presence of the human factor between the form of expression and the content. In this approach, the meaning is subject to human feelings and emotions above all else, and without a predetermined program in a moment of discourse, it is formed exactly where it is not expected. In this approach, the signs are placed in a meaningful and close interaction with each other and enjoy a process value. That is, they are examined based on an organized process and in the framework of a series of logical operations in which several components and elements are involved. Studying such an approach provides the conditions for analyzing meaning in the form of several discourses such as cognitive, narrative, tense, etc.

The story "Al-Las and Al-Kalab" by Najib Mahfouz paints a true picture of the deepest human feelings in Arab-speaking societies. In this story, the author has described emotions such as anger, sadness, disappointment, and failure as beautifully as possible. Due to the fact that the author has provided detailed analyses of the psychological states of the characters in this story, by relying on the discourse semantics-symbol model, the emotional mechanism of the said work and the stages of its formation during a flow can be understood. Meaningful and explained in the form of a coherent linguistic system.

The use of this method in the criticism of the present story is important from the point of view that by relying on it, the emotional signs of the text will have process value and the hidden meanings of the discourse will be studied from multiple angles. Based on what has been said, the purpose of the current research is to examine the stages of emotional system formation in the framework of a process schema, and then to explain the function of this process in the course of the evolution of the discourse as well as the

[Downloaded from lrr.modares.ac.ir on 2024-12-07]

[DOR: 20.1001.1.23223081.1401.0.0.149.1]
[DOI: 10.29252/LRR.15.4.1]

change in the way of life of passoniators.

Research Question(s)

1. What is the role of the emotional process in the discursive advancement of the story "Al-Las and Al-Kalab"?
2. How does this process change the value function of the novel "Al-Las and Al-Kalab" and in what way does it change the type of presence of passoniators?

2. Literature Review

Discourse semiotics is one of the approaches that has attracted the attention of many semioticians, especially experts of the Paris school, in recent decades. Some of the most important works and books written in this field are:

1. Algirdas Germas (1987) "Defects of Meaning" which examines the two semantic systems of coincidence and coincidence. The topics of this book provide the basis for moving from classical and action-oriented semantics to Shushi's and emotion-oriented semantics.

2. Claude Zilberberg and Jacques Fontenay (1998) "Tense and Meaning" proposed the tension axis schema of the discourse. According to them, the foundations of tense discourse are formed based on a dynamic interaction of cognitive and sensory-perceptual relations.

3. Eric Landofsky (2004) has studied the sensory and perceptual dimensions of discourse based on the theory of phenomenology. He has also explained the types of subject-object relationships, such as the principles of "having and possessing" and "unity and matching".

Regarding semantic signs in Iran, countless works have been compiled. Some of the most prominent of these works are:

1. Hamidreza Shayiri (2009), "Analysis of the semantic sign of discourse" explains the approach of semantic sign and by analyzing

[Downloaded from lrr.modares.ac.ir on 2024-12-07]

[DOR: 20.1001.1.23223081.1401.0.0.149.1]
[DOI: 10.29252/LRR.15.4.1]

examples of literary works, proposes a model for discourse criticism.

2. Morteza Babak Moin (2016) "The missing dimensions of meaning in classical semiotics, the semantic system of adaptation or dance in interaction" which analyzes the four discourse systems considered by Landofsky, i.e. program-oriented system, persuasion, adaptation, and security and risk.

Najib Mahfouz is one of the contemporary Arab writers who has played a very important role in the growth and flourishing the art of fiction writing, to the extent that he has been called the fourth pyramid of Egypt and the "Gustave Flaubert of the West" (Saeed, 2007: 107). Much scientific and literary research has been compiled about this author and his works. Some of the most important research written in connection with this author and her works are:

1. Faramarz Mirzaei and Ahmad Jamal Omidi (2014), "Dynamics of life in competition: Analysis of the semantic sign of discourse in the short story of the void" in the Journal of Language Essays that have studied the function of the emotional process in changing discourse conditions.

2. Behnam Farsi and Ali Sayadani (2015), "Semiotics of the Titles of Najib Mahfouz's "Trilogy" Novel" in the Arabic Language and Literature Journal based on the semiotics of the titles of three novels (Bain al-Qasserin, Qasr al-Shuq, al-Sukarieh) have been examined.

The distinguishing feature of the research "Semantics of emotional discourse in the story of Al-Las and Al-Kalab" with other research written around the works of Najib Mahfouz is that the present research has analyzed the role of the emotional process in the evolution of discourse conditions - to explain as much of the contents as possible. It has integrated psychological analyses with linguistic topics. According to the author's research, no study based on discourse semiotics has analyzed the story of Al-Las and Al-Kalab; Therefore, with the feeling of such necessity, the author tried to explain the new dimensions of the abilities hidden in the works of Najib Mahfouz and a

[Downloaded from lrr.modares.ac.ir on 2024-12-07]

[DOR: 20.1001.1.23223081.1401.0.0.149.1]
[DOI: 10.29252/LRR.15.4.1]

new manifestation of his worldview by using the discussed approach.

3. Methodology

In the current research, it is tried to explain the emotional process of the story "Al-Las and Al-Kalab" based on the semiotic method of discourse semantics and explain the role of this process in the type of presence of the actor and the evolution of the discourse conditions. In this regard, after describing and studying the theoretical concepts of the research, such as the semantic sign approach and tense discourse, the formation of the schema of the emotional process of the story "Al-Las and Al-Kalab" in five stages of emotional stimulation, emotional capacity, emotional identity, emotional excitement and emotional evaluation of the case, we will review the studies and at the end, the results of the research will be stated.

4. Results

In this research, the discourse system of the story "Al-Las and Al-Kalab" was analyzed based on the method of semantic signs and relying on the schema of Fontan's emotional process. In response to the main questions of the research, based on the role of the emotional process in the transformation of the value function of the discourse and the change of the presence of passion, it was assumed that the discourse of the story has angered the emotional atmosphere. The expansion and transcendence of this emotional space are very important in advancing the narrative course of the story. In fact, under the influence of anger, the actor first denies the betrayal, then prepares to take risks and take revenge on the traitors. In this way, he is challenged with the universe, the basis of sensory-emotional flow is formed, and the actor's emotions play an essential role in the type of his presence and the transformation of the value function of the discourse. According to the findings of the research, the occurrence of betrayal has put the subject (Said

[Downloaded from lrr.modares.ac.ir on 2024-12-07]

[DOR: 20.1001.1.23223081.1401.0.0.149.1]
[DOI: 10.29252/LRR.15.4.1]

Mehran) in front of a discourse spark.

In such an environment, the inner emotions of the activist make his dynamic and sensitive presence in the event scene and lead to countless unexpected and out-of-control events such as the killing of innocent people, the escape of Naboye and Alish Sedre, the rescue of Rauf. ¬ Alwan and finally the siege of the police should take shape in the story. Following the creation of action and the production of events, the movement of the discourse has also enjoyed a fast rhythm.

In the final parts, saving the traitors once again puts the actor in front of a spark of discourse and causes a state of despair to appear. The actor with his affectivity from this sensory-emotional state surrenders to absolute passivity in such a way that by accepting his failure in the challenge of revenge, he refuses to enter the world of action and in some way adapts or aligns himself with the world of existence. In this case, the isolation of presence leads to the collapse of meaning and deactivation. Due to the stop of the production of action, the movement of the discourse has a slow rhythm. It can be said that in the discussed story, as a result of the transformation of the emotion of anger into despair, a kind of transformation is also observed in the value function of the discourse. In other words, the value of surrender has been replaced by revenge.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

[Downloaded from lrr.modares.ac.ir on 2024-12-07]

[DOR: 20.1001.1.23223081.1401.0.0.149.1]
[DOI: 10.29252/LRR.15.4.1]

دوماهنامهٔ بین‌المللی
د۱۵، ش٤ (پیاپی ۸۲)، مهر و آبان ۱٤۰۳، صص ۱-۳۲
مقاله پژوهشی
http://dorl.net/dor/20.1001.1.23223081.1401.0.0.149.1

نشانه - معناشناسی گفتمان عاطفی در داستان «اللص و الکلاب» اثر نجیب محفوظ

شهلا شکیبایی‌فر[1*]، روح‌الله صیادی‌نژاد[2]

۱. استادیار زبان و ادبیات عربی دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.
۲. دانشیار زبان و ادبیات عربی دانشگاه کاشان، کاشان، ایران.

تاریخ دریافت: ۱٤۰۰/۰۹/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱٤۰۰/۱۲/۰۵

چکیده

نظام عاطفی ازجمله گفتمان‌هایی است که در چارچوب الگوی نشانه ـ معناشناسی مورد بررسی قرار می‌گیرد. در این نظام، جریان تولید معنی با شرایط ادراکی‌حسی شوشگر پیوند می‌خورد و نشانه ـ معناها به گونه‌های پویا، متکثر و چندبعدی تبدیل می‌شوند که با کنترل نظامی خاص و طی یک فرایند گفتمانی بروز می‌یابند. در این راستا هدف از انجام پژوهش حاضر آن است که بر مبنای روش نشانه معناشناسی گفتمانی ضمن تبیین فرایند عاطفی داستان «اللص و الکلاب»، نقش این فرایند در نوع حضور شوشگر و تحول شرایط گفتمانی شرح داده شود. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد نظام عاطفی این داستان مبتنی بر شوش است. احساسات و شوش‌های حاکم بر رمان که خشم و ناامیدی از برجسته‌ترین آن به‌شمار می‌رود، طی جریانی معنادار، نظام عاطفی گفتمان را ایجاد کرده‌اند. وقوع دو رخداد غیرمنتظره، یعنی خیانت نزدیکان و شکست در انتقام از خیانتکاران، منجر به آن شده که در باورها و عواطف شوشگر تغییراتی صورت گیرد. با تغییر حالات عاطفی سوژه، در ارزش‌های حاکم بر متن نیز دگرگونی‌های اساسی ایجاد شده است. در بخش‌های آغازین روایت، عاطفهٔ خشم ضمن آنکه حضور مستمر و پویای شوشگر را درپی داشته، موجب شکل‌گیری ارزش انتقام در گفتمان شده است و در بخش‌های پایانی، احساس ناامیدی سبب گوشه‌نشینی و غیاب گفته‌پرداز از صحنهٔ رویدادها شده و کارکرد ارزشی متن را از انتقام به تسلیم و ناتوانی تبدیل کرده است.

واژه‌های کلیدی: نشانه ـ معناشناسی، گفتمان، فرایند عاطفی، نجیب محفوظ، رمان اللص و الکلاب.

---

* نویسندهٔ مسئول مقاله: E-mail:Sh.shakibaee@pnu.ac.ir

[Downloaded from lrr.modares.ac.ir on 2024-12-07]
[DOR: 20.1001.1.23223081.1401.0.0.149.1]
[DOI: 10.29252/LRR.15.4.1]

۱. مقدمه

نشانه معناشناسی گفتمانی ازجمله رهیافت‌های نو در بررسی متون ادبی است که با تأثیرپذیری از جریان پدیدارشناسی و پذیرفتن حضور عامل انسانی بین صورت بیان و محتوا، جریان تولید معنا را در نظام‌های گفتمانی مطالعه می‌کند. در این رهیافت، معنا بیش از هر چیز تابع احساسات و عواطف بشر بوده و بدون برنامهٔ از پیش‌تعیین‌شده، در یک لحظهٔ گفتمانی، درست آن جایی شکل می‌گیرد که انتظار آن نمی‌رود؛ بنابراین می‌توان گفت این رویکرد در بررسی نشانه‌ها شیوه‌ای دینامیک و باز را مطرح می‌کند؛ حال آنکه نشانه‌شناسی ساخت‌گرا که معنا در آن همواره ثابت و از پیش تعیین شده‌است، در راستای تحلیل نشانه، الگوی بسته‌ای را ارائه می‌دهد.

در رویکرد نشانه معناشناسی گفتمانی، نشانه ـ معناها گونه‌هایی پویا و چندوجهی هستند، در هر زمان و هر کجا امکان بروز آن‌ها وجود دارد. آن‌ها با یکدیگر در تعاملی معنادار و تنگاتنگ قرار می‌گیرند و از ارزش فرایندی برخوردار می‌شوند؛ یعنی بر مبنای روندی سازمان‌یافته و در چارچوب سلسله عملیات منطقی که مؤلفه‌ها و عناصر متعددی در آن دخیل هستند، مورد بررسی قرار می‌گیرند. مطالعهٔ چنین رویکردی شرایط تحلیل معنا را در قالب گفتمان‌های متعددی همچون شوشی، شناختی، روایی، تنشی و ... فراهم می‌آورد.

نظام شوشی ازجمله گفتمان‌هایی است که براساس نظریهٔ نشانه معناشناسی گفتمانی بررسی می‌شود. این نوع گفتمان به واسطهٔ رابطهٔ تعاملی دال با مدلول و درنتیجه حضور حسی ـ عاطفی شوشگران با جهان پیرامون تحقق می‌پذیرد. در چنین نظامی تغییرات یا شدن‌ها به‌طور ناگهانی و در لحظه شکل می‌گیرد؛ نه به دلیل وقوع کنش خاص یا به صورت جریانی برنامه‌ریزی شده؛ به عبارتی حادثه‌ای رخ می‌دهد و تمام معنا تحت تأثیر آن قرار می‌گیرد.

در چارچوب این نظام، سوژه با پشت سرگذاشتن تجربه‌های شناختی و ادراکی‌حسی ضمن آنکه به جوهر پدیدارشناختی و عمق حضور دست می‌یابد، با روح جهان هستی نیز به وحدت و هم‌نوایی می‌رسد. می‌توان گفت در نتیجهٔ تلاقی انسان با جهان، جریان معنا به جریانی غیرقابل مهار تبدیل می‌شود، به گونه‌ای که در هیچ قالبی نمی‌گنجد و قادر نخواهیم بود پایانی را برای آن فرض کنیم؛ در چنین حالتی معنا به استعلا خواهد رسید. به باور گرماس

[Downloaded from lrr.modares.ac.ir on 2024-12-07]
[DOR: 20.1001.1.23223081.1401.0.0.149.1]
[DOI: 10.29252/LRR.15.4.1]

در گفتمان شوشی، معنا همچون راهی گسترده‌ای است که از طبیعت تا فراطبیعت امتداد دارد. کافی است که جریان معنا آغاز شود، آن وقت ما را به دنبال خود می‌کشد، تا جایی که از خود هم خارج می‌شویم و برای لحظه‌ای از دنیای واقعیت خارج می‌شویم. این لحظه بیشتر به خلسهٔ معنایی شباهت دارد؛ چراکه ما را به عمق هستی پیوند می‌زند (گرماس، ۱۹۸۷، ترجمهٔ شعیری، ۱۳۸۹، ص.۱۱).

در چارچوب فرایند شوشی، دنیای عواطف را می‌توان نوعی سیستم زبانی دانست که سازوکار خاص خود را دارد. هدف نشانه معناشناسی مطالعهٔ این سازوکار و بررسی شرایط تحقق معنا در آن است.

داستان «اللص و الکلاب» اثر نجیب‌محفوظ تصویری راستین را از ژرف‌ترین احساسات بشری در جوامع عرب زبان ترسیم می‌کند. نویسنده در این داستان به زیبایی هرچه تمام‌تر به توصیف عواطفی همچون خشم، اندوه، ناامیدی و ناکامی پرداخته‌است. از آن جهت که نویسنده در این داستان تحلیل‌های دقیقی از حالات روانی شخصیت‌ها ارائه داده‌است، با تکیه بر الگوی نشانه ـ معناشناسی گفتمانی می‌توان سازوکار عاطفی اثر یادشده و مراحل شکل‌گیری آن را در خلال یک جریان معنادار و در قالب یک نظام منسجم زبانی تبیین کرد. می‌توان گفت کاربست این شیوه در نقد داستان حاضر از آن نظر اهمیت دارد که با تکیه بر آن، نشانه‌های عاطفی متن از ارزش فرایندی برخوردار شده و معانی نهفتهٔ گفتمان نیز از زوایای متعدد مورد مطالعه قرار خواهند گرفت. علاوه بر این، کارکرد نظام عاطفی در پیش‌برد پیرنگ و دگرگونی سیر رویدادها هم مورد بررسی قرار می‌گیرد .

براساس آنچه گفته شد هدف از انجام پژوهش حاضر آن است که مراحل شکل‌گیری نظام عاطفی را در چارچوب طرح‌وارهٔ فرایندی مورد بررسی قرار داده سپس کارکرد این فرایند را در سیر تحولات گفتمان همچنین تغییر شیوهٔ زندگی شوشگران تبیین کنیم.

پرسش‌های اصلی این پژوهش عبارت‌اند از:

۱. نقش فرایند عاطفی در پیش‌برد گفتمانی داستان «اللص و الکلاب» چیست؟

۲. این فرایند چگونه کارکرد ارزشی رمان «اللص و الکلاب» را دگرگون می‌سازد و به چه شکل نوع حضور شوشگران را تغییر می‌دهد؟

فرض چنین است که نظام عاطفی داستان مبتنی بر شوش است و هیجانات شوشگر در نوع

[Downloaded from lrr.modares.ac.ir on 2024-12-07]
[DOR: 20.1001.1.23223081.1401.0.0.149.1]
[DOI: 10.29252/LRR.15.4.1]

حضور او و تحول کارکردهای ارزشی گفتمان نقش اساسی دارد.

در جستار حاضر سعی بر آن است که بر مبنای رویکرد نشانه‌معناشناسی گفتمانی نخست گفتمان شوشی و طرحوارهٔ فرایند عاطفی را تعریف و سپس به تحلیل نظام شوشی و فرایند عاطفی داستان پیش رو پرداخته شود. در انتها نتایج حاصل از پژوهش بیان می‌شود.

۲. پیشینهٔ پژوهش

نشانه معناشناسی گفتمانی ازجمله رویکردهایی است که در دهه‌های اخیر مورد توجه بسیاری از نشانه‌شناسان به‌ویژه صاحب‌نظران مکتب پاریس قرار گرفته است. برخی از مهم‌ترین آثار و کتبی که در این زمینه نوشته شده عبارت‌اند از:

آلژیرداس گرماس[۱] (۱۹۸۷) *نقصان معنا* که به بررسی دو نظام معنایی هم‌آیی و تصادف می‌پردازد. مباحث این کتاب زمینه را برای عبور از نشانه معناشناسی کلاسیک و کنش‌مدار به سوی به نشانه معناشناسی شوشی و احساس‌مدار فراهم می‌آورد.

ژاک فونتنی [۲]و آلژیرداس گرماس (۱۹۹۱) *نشانه معناشناسی عواطف، از حالت چیزها تا حالات روحی* به مطالعهٔ حالات روحی انسان و بررسی تغییرات آن، همچنین ارتباط این حالات با وضعیت‌های گسستی و پیوستی پرداخته‌اند.

کلود زیلبربرگ[۳] و ژاک فونتنی (۱۹۹۸) «تنش و معنا» که طرحوارهٔ محور تنشی گفتمان را مطرح کرده‌اند. به باور آن‌ها پایه‌های گفتمان تنشی براساس تعاملی پویا از رابطهٔ شناختی و حسی ادراکی شکل می‌گیرد.

اریک لاندوفسکی [۴](۲۰۰٤) *احساسات بی‌نام* بر مبنای نظریهٔ پدیدارشناسی، بُعد حسی ادراکی گفتمان را مورد مطالعه قرار داده است. او همچنین انواع روابط سوژه و ابژه ازقبیل اصل «داشتن و تملک» و « وحدت و تطبیق» را شرح داده است.

درخصوص نشانه معناشناسی در ایران نیز آثار بی‌شماری تدوین شده است. برخی از برجسته‌ترین این آثار چنین است:

- حمیدرضا شعیری (۱۳۸۹)، *تجزیه و تحلیل نشانه معناشناختی گفتمان* به تبیین رویکرد

[Downloaded from lrr.modares.ac.ir on 2024-12-07]
[DOR: 20.1001.1.23223081.1401.0.0.149.1]
[DOI: 10.29252/LRR.15.4.1]

نشانه معناشناسی می‌پردازد و با تحلیل نمونه‌هایی از آثار ادبی، الگویی برای نقد گفتمان مطرح می‌کند.

- مرتضی بابک معین (۱۳۹٦)، *ابعاد گمشدهٔ معنا در نشانه‌شناسی کلاسیک، نظام معنایی تطبیق یا رقص در تعامل* که چهار نظام گفتمانی مورد نظر لاندوفسکی یعنی نظام برنامه‌مدار، مجاب‌سازی، تطبیق و امنیت و خطر را مورد تحلیل قرار داده است.

- حمیدرضا شعیری (۱۳۹۵)، *نشانه معناشناختی ادبیات، نظریه و روش تحلیل گفتمان ادبی* که به شرح و بررسی چهار نظام گفتمانی کنشی، تنشی، شوشی و بوشی پرداخته است.

نجیب محفوظ ازجمله نویسندگان معاصر عربی است که در رشد و شکوفایی هنر داستان‌نویسی نقش بسیار عمده‌ای را ایفا کرده‌است تا آنجا که او را هرم چهارم مصر و «گوستاو فلوبر غرب» لقب داده‌اند (سعید، ۲۰۰۷، ترجمهٔ رجایی، ۱۳۸٦، ص. ۱۰۷). درخصوص این نویسنده و آثارش پژوهش‌های علمی و ادبی فراوانی تدوین شده است. در این بخش از پژوهش نخست به ذکر برخی از مهم‌ترین پژوهش‌های که در ارتباط با این نویسنده و آثارش نوشته شده است، می‌پردازیم.

فرامرز میرزایی و طیبه امیریان (۱۳۹۱)، «التحلیل السیمیائی لروایة "رحلة ابن فطومة" العناوین و الشخصیات» در نشریهٔ *نقد ادب عربی معاصر* به تحلیل نشانه‌شناختی عناوین موجود در داستان و شخصیت‌های آن پرداخته‌اند.

- فرامرز میرزایی و احمد جمال امیدی (۱۳۹٤)، «پویایی زندگی در رقابت: تحلیل نشانه معناشناختی گفتمانی در داستان کوتاه خلأ» در نشریه *جستارهای زبانی* که کارکرد فرایند عاطفی را در تغییر شرایط گفتمانی مورد مطالعه قرار داده‌اند.

- بهنام فارسی و علی صیادانی (۱۳۹۵)، «نشانه‌شناسی عناوین رمان "سه‌گانه" نجیب محفوظ» در نشریه *زبان و ادبیات عربی* با تکیه بر مباحث نشانه‌شناسی عناوین سه رمان (بین القصرین، قصر الشوق، السکریة) را مورد بررسی قرار داده اند.

وجه تمایز پژوهش «نشانه معناشناسی گفتمان عاطفی در داستان اللص و الکلاب» با سایر تحقیقاتی که پیرامون آثار نجیب محفوظ نگاشته شده در آن است که پژوهش حاضر نقش فرایند عاطفی را در تحول شرایط گفتمانی مورد واکاوی قرار داده و به‌منظور تبیین هر چه

[Downloaded from lrr.modares.ac.ir on 2024-12-07]
[DOR: 20.1001.1.23223081.1401.0.0.149.1]
[DOI: 10.29252/LRR.15.4.1]

بیشتر مطالب تحلیل‌های روان‌شناختی را با مباحث زبان‌شناسی در هم ادغام کرده است، حال آنکه دیگر مقالات فقط در چارچوب نشانه‌معنا شناسی آثار این نویسنده را بررسی کرده‌اند. براساس کنکاش نویسندگان تاکنون هیچ نوع مطالعه‌ای بر مبنای الگوی نشانه‌معناشناسی گفتمانی به تحلیل داستان اللص و الکلاب نپرداخته است. بنابراین نگارندگان با احساس چنین ضرورتی تلاش کرده با بهره‌گیری از رویکرد مورد بحث، ابعاد نوینی از قابلیت‌های نهفته در آثار نجیب محفوظ و جلوه‌ای تازه از جهان‌بینی او را تبیین کند.

۳. خلاصهٔ داستان اللص و الکلاب

داستان اللص و الکلاب ازجمله آثار انتقادی و شبه‌جنایی نجیب محفوظ است که با بیانی نمادین و با تکیه بر مضامین فلسفی به توصیف بحران‌های حاکم بر جامعهٔ مصر پس از انقلاب ۱۹۵۲ می‌پردازد (محمدسعید، ۲۰۰٦، ترجمهٔ افسری، ۱۳۸۷، ص. ۱۸٤). این اثر بیش از هر چیز تصویرگر رنج طبقهٔ تهی‌دست، نابرابری اجتماعی و سیاست‌های نادرست حکومتی است. واکاوی حالات روانی شخصیت‌ها و تحلیل عواطف فردی آنان از دیگر ویژگی‌های برجستهٔ داستان است. نویسنده به خوبی هیجانات و رفتار شخصیت‌ها را زیر نظر دارد و به گونه‌ای بسیار ملموس احساسات آن‌ها را در برابر دیدگان مخاطب ترسیم می‌کند.

رمان حاضر از چند مقطع تشکیل شده است. مقطع نخست به پیروی از شیوه‌های نوین از میانهٔ روایت آغاز می‌شود؛ آنجا که قهرمان داستان «سعیدمهران» از زندان آزاد می‌شود. درواقع نویسنده با به‌کارگیری این شیوه، خواننده را به قلب داستان و بخش بحرانی آن می‌برد، جایی که شخصیت اصلی در گرفتاری روحی قرار دارد. با بسته شدن درهای زندان سیر روایی حوادث دچار گسست شده و به زمان گذشته می‌رود تا سعید خاطرات خیانت همسر خود «نبویه» و دوست قدیمی‌اش «علیش‌سدره» را بازگو کند. آن‌ها چهار سال پیش گزارش سرقت سعید را به پلیس دادند و پس از دستگیری‌اش با یکدیگر ازدواج و اموالش را غارت کردند. این رخداد خشم را در وجود شوشگر بر می‌افروزد تا آنجا که آرمان بزرگ او در زندگی انتقام از خیانتکاران است. آنچه آتش خشم و اندیشهٔ انتقام را قوت می‌بخشد، بی‌میلی دختر کوچکش «سنا» هنگام دیدار است .

[Downloaded from lrr.modares.ac.ir on 2024-12-07]
[DOR: 20.1001.1.23223081.1401.0.0.149.1]
[DOI: 10.29252/LRR.15.4.1]

در مقطع دوم، شخصیت اصلی برای یافتن حرفه‌ای شرفتمندانه نزد استاد خود «رئوف علوان» می‌رود. رئوف در گذشته سعید را به دزدی از ثروتمندان تشویق می‌کرد، اما اینک که خود به جاه و مقام رسیده به تحقیر شاگرد و حرفه‌اش می‌پردازد. دوگانگی فکری و رفتاری استاد در زمان حال و گذشته، شوشگر را سخت برآشفته می‌کند. او رئوف را ریشهٔ همهٔ شوربختی‌های خود می‌داند و تصمیم می‌گیرد شبانه منزلش را سرقت کند. نیمه‌شب که وارد ویلا می‌شود خدمتکاران متوجه حضورش می‌شوند؛ بدین ترتیب سرقت او نه‌تنها به نتیجه نمی‌رسد، بلکه تحقیر و توهین بیشتری را برایش به دنبال دارد.

در مقطع سوم، حس کینه‌توزی و خشم قهرمان داستان شدت بیشتری می‌یابد. او در جست‌وجوی اسلحه است تا نبویه، علیش سدره و رئوف علوان را به قتل برساند. با وجود مهارت بی‌نظیر در تیراندازی تلاشش برای مجازات مجرمان بی ثمر می‌ماند، به اشتباه یک کارگر و نگهبان بی‌گناه را می‌کشد. پس از بحرانی شدن شرایط و تعقیب پلیس به منزل «نور» که نزدیک گورستانی در حاشیه شهر قرار دارد، پناه می‌برد .

در مقطع چهارم شاهد یأس و ناکامی شدید سعید مهران هستیم، چرا که نتوانسته اهداف خود را محقق کند. جدایی ناگهانی نور نیز رنج او را افزون می‌سازد. با ناامن شدن محیط پیرامون به حجره «شیخ جنیدی» دوست پدرش می‌رود. پس از چند صباحی حجره شیخ را هم ترک کرده، به امید دیدن دوباره نور به گورستان می‌رود. در این هنگام پلیس و سگ‌های شکاری او را محاصره می‌کنند. سرانجام بدون آنکه موفق به انتقام شود، کشته می‌شود.

۴. مفاهیم نظری

۴ ـ ۱. نشانه ـ معناشناسی گفتمانی

نشانه ـ معناشناسی ازجمله رویکردهای نوین در حوزهٔ نقد ادبی است که چگونگی دریافت معنا را در فرایندهای گفتمانی مطالعه می‌کند و جریان تولید معنا را با شرایط حسی ـ ادراکی انسان پیوند می‌زند. این رویکرد برای زبان دو سطح قائل است: سطح بیان و محتوا. آنچه ارتباط این دو سطح را میسر می‌سازد؛ حضور عامل انسانی در صحنهٔ رویدادها، عواطف و هیجانات اوست (خراسانی، ۱۳۸۹، ص. ٦۱). در چارچوب این الگو احساسات شوشگر در نتیجهٔ تعامل با دنیای

[Downloaded from lrr.modares.ac.ir on 2024-12-07]
[DOR: 20.1001.1.23223081.1401.0.0.149.1]
[DOI: 10.29252/LRR.15.4.1]

پیرامون، آن‌گونه که او در تخیلات خویش هستی را باور دارد، شکل می‌گیرد نه آن گونه که قراردادهای اجتماعی تعیین کرده‌اند. این نوع رابطه، رابطه‌ای شهودی است و طی یک رخداد، در یک بارقهٔ گفتمانی صورت می‌گیرد؛ چنین مضمونی مستلزم تأثیرپذیری نشانه معناشناسی گفتمانی از دانش پدیدارشناسی و دیدگاه هستی‌مدار است (شعیری، ۱۳۸۸، ص. ٤٤). الگوی مورد بحث با تأکید بر موضوعاتی چون تن[۵]، ادراک[۶]، امر حسی و حضور[۷] خود را احیا می‌کند؛ به عبارتی مؤلفه‌هایی همچون: درک حسی جهان، نقش ادراک در تولید معنا و پژوهش درخصوص حالات روحی، این گرایش جدید را در نشانه‌شناسی تعریف می‌کنند (معین، ۱۳۹٦، ص. ۱۹).

در رویکرد نشانه معناشناسی گفتمانی، نظام‌های فرایندی گوناگونی همچون روایی، تنشی، شناختی و... مورد بررسی قرار می‌گیرد. نظام شوشی یا عاطفی ازجمله گفتمان‌هایی است که در این رویکرد مطالعه می‌شود که در ذیل به شرح و توصیف آن پرداخته می‌شود.

۴ ـ ۲. گفتمان تنشی

گفتمان تنشی ابزاری تحلیلی است که در نشانه معناشناسی پساگریماسی به‌کار می‌رود. این گفتمان را می‌توان نوعی نظام طیفی یا درجه‌ای دانست که از دو محور عمودی و افقی تشکیل شده، قطب ثابتی ندارد و مفاهیم در آن به‌طور مدرج در ارتباط با یکدیگر قرار می‌گیرند؛ بدین ترتیب معنا در چنین نظامی از کم‌رنگ‌ترین تا پررنگ‌ترین شکل خود همواره در نوسان است (شعیری، ۱۳۸٤، ص. ۲۰۳). محور افقی، محوری کمی و گستره‌ای است؛ برای مثال زمان به‌عنوان یک مفهوم کمی در پیوستار افقی می‌تواند از یک ساعت تا یک عمر در نوسان باشد. یک ساعت دارای گسترهٔ بسیار محدودی است؛ حال آنکه یک عمر گسترهٔ وسیعی را دربرمی‌گیرد. محور عمودی نیز فشاره‌ای و کیفی است. در این راستا می‌توان مفاهیم امید و یاس را مثال زد. هرچه از یاس فاصله بگیریم به سمت امید می رویم به گونه‌ای که امکان صعود به بالاترین درجات امید وجود دارد؛ براین اساس امید فشارهٔ بالای معنایی و ناامیدی فشارهٔ پایین معنایی را پدید می‌آورد (گرماس، ۱۹۸۷، ترجمهٔ شعیری، ۱۳۸۹، ص. ۳٤).

کنشگر در فضای تنشی همواره دگرگونی‌هایی را در احوال خود تجربه می‌کند. این دگرگونی‌ها ضمن اینکه او را در پیوست یا گسست با اشخاص و اشیا قرار می‌دهند، به نقصان

[Downloaded from lrr.modares.ac.ir on 2024-12-07]
[DOR: 20.1001.1.23223081.1401.0.0.149.1]
[DOI: 10.29252/LRR.15.4.1]

معنا منجر می‌شوند و با برهم زدن تعادل عاطفی فرد نوعی فضای تقابلی را میان دو نیروی متفاوت ایجاد می‌کنند؛ بدین ترتیب، نوعی کشش اولیه به سوی شیء ارزشی که محل رقابت است، در افراد شکل می‌گیرد (همان، ص. ۷۸). می‌توان گفت نظام عاطفی آن هنگام که با شاخصه‌های زمانی و مکانی در ارتباط قرار گیرد از نزدیک‌ترین تا دورترین نقطهٔ فضای تنشی را دربر می‌گیرد، از دامنهٔ وسیعی برخوردار می‌شود و حضوری پویا در متن پیدا می‌کند. در این حال مؤلفه‌های زمانی و مکانی در دو قالب پس‌تنیدگی و پیش‌تنیدگی نمایان می‌شوند. فرایند پس‌تنیدگی آینده را جایگزین اکنون و پیش‌تنیدگی خاطرات گذشته را جانشین گونه‌های کنونی می‌کند (همان، ص. ۹۸).

۴ ـ ۳. گفتمان شوشی

گفتمان شوشی یا عاطفی فرایندی است که به مطالعهٔ احساسات و بررسی ارتباطشان با نشانه‌های دیگر در چارچوب فرهنگ فردی می‌پردازد. این فرایند در تقابل با منطق روایی قرار می‌گیرد؛ بدان معنا که در نظام عاطفی رابطهٔ صورت بیان با محتوا رابطه‌ای پدیداری است که بر پایهٔ دریافت شهودی شکل می‌گیرد و معنا را به جریانی غیرمنطقی و غیرشناختی تبدیل می‌کند. در اینجا صحبت از ارتباطی است که برای آن برنامه‌ریزی نشده، تابع جریان روایی یا کنشی نیست و بیشتر جنبهٔ رخدادی و غیرمنتظره دارد (شعیری، ۱۳۸۸، ص. ٤۷).

در نظام عاطفی بروز معنا مبتنی بر شوش و نوع حضور است؛ به عبارتی شوشگر با توجه به تغییراتی که در احساسات او رخ می‌دهد، دست به شوشگری می‌زند. گرمس در مطالعات خود پیرامون نشانه معناشناسی چهار پیش‌شرط را در شکل‌گیری گفتمان عاطفی تعریف می‌کند که از میان این شروط، فضای تنشی مهم‌ترین شرط تولید معنا در گفتمان شوشی به‌شمار می‌رود. این نوع فضا در نتیجهٔ تعامل فشاره و گستره پدید می‌آید. گستره‌ها به واسطهٔ بُعد شناختی ایجاد می‌شوند و به‌علت کمی بودن از جنس دالی برخوردارند. فشاره‌ها حاصل کارکرد بُعد عاطفی هستند و به‌سبب کیفی بودنشان جنس مدلولی دارند. در نظام عاطفی تعامل فشاره و گستره از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است تا آنجا که بدون حضور این دو عنصر و هم‌بستگی آن‌ها گفتمان شوشی هرگز موجودیت پیدا نخواهد کرد (گرماس،۱۹۸۷، ترجمهٔ شعیری، ۱۳۸۹، ص. ۷۷).

[Downloaded from lrr.modares.ac.ir on 2024-12-07]
[DOR: 20.1001.1.23223081.1401.0.0.149.1]
[DOI: 10.29252/LRR.15.4.1]

براساس مطالعات گرمس گونه‌های عاطفی در گفتمان دارای سیری منطقی و نظام‌مند هستند که با بررسی و تحلیل آن می‌توان احساسات حاکم بر گفتمان را شناسایی و ارائه کرد. ژاک فونتنی بر این باور است «فضای تنشی حالتی طیف‌پذیر داشته و تابع عواملی چون افعال مؤثر، آهنگ و نمود، بیان جسمی، صحنه‌های عاطفی، کنش‌زایی یا سکون است». به گفتهٔ او برای آنکه بتوان از فرایند عاطفی کلام سخن گفت باید گستره‌ها و فشاره‌های موجود در فضای تنشی را با هم جمع کرد (Fontanille,1999, pp. 67-68) . اگرچه اجتماع این دو گروه در هر گفتمانی شکل خاص و منحصربه‌فرد خود را دارد، اما می‌توان یک طرح‌وارهٔ کلی از فرایند عاطفی گفتمان ترسیم کرد که به ترتیب مراحل زیر نشان داده می‌شود :

۱) تحریک یا بیداری عاطفی؛ ۲) توانش یا آمادگی عاطفی؛ ۳) هویت یا شوش عاطفی؛ ٤) هیجان عاطفی؛ ٥) ارزیابی عاطفی(Fontanille, 1998, p.122).

۵. تحلیل داده‌ها

۵ ـ ۱. طرح‌وارهٔ فرایند عاطفی در داستان «اللص و الکلاب»

بررسی و تحلیل نشانه معناشناسی گفتمانی در داستان اللص و الکلاب براساس طرح‌وارهٔ فرایند عاطفی به شرح زیر است:

۵ ـ ۱ ـ ۱. مرحلهٔ تحریک عاطفی[۸]

تحریک عاطفی اولین مرحلهٔ فرایند تنشی است. در این مرحله شوشگر به واسطهٔ تلاطم درونی خود احساس خاصی دارد و در گفتمان، حضوری از نوع فشاره‌ای یا گستره‌ای می‌یابد که از طریق آهنگ و موسیقی کلام قابل مشاهده‌است (شعیری، ۱۳۸۹، ص.۱۷۲). در داستان «اللص و الکلاب» شاهد بیداری دو گونهٔ عاطفی متفاوت هستیم؛ از ابتدای متن تا اواسط آن حالت خشم بروز می‌یابد و از اواسط تا پایان رمان به تدریج احساس ناامیدی نمایان می‌شود؛ بدین ترتیب در پژوهش حاضر نخست چگونگی بیداری خشم را بررسی می‌کنیم سپس از علل و نشانه‌های تحریک ناامیدی سخن خواهیم گفت.

[Downloaded from lrr.modares.ac.ir on 2024-12-07]
[DOR: 20.1001.1.23223081.1401.0.0.149.1]
[DOI: 10.29252/LRR.15.4.1]

الف. بیداری عاطفهٔ خشم: از آنجا که تنگی‌نفس و بالا رفتن دمای بدن از جمله علائم خشم به‌شمار می‌روند، در صحنهٔ آغازین داستان توصیفات نویسنده از هوای نفس‌گیر، گرمای طاقت‌فرسا و جاده‌های پرحرارت بازتابی است از بیداری عاطفهٔ خشم نسبت به نقصان معنای ارزشی یعنی وفاداری نزدیکان:

مَرة أُخرَی یَتَنفسُ نَسمةً حریةً لکنَ الجوَ غبارٌ خانقٌ و حُر لایُطاق... هذه الطرقاتُ المُثقلةُ بالشَمس و هذه السیاراتُ المَجنونةُ والعابرونَ.... وهوَ واحدٌ خَسرَ الکثیرَ حَتی الأعوامِ الغالیةِ خَسِرَ منها أربعةَ غدراً... آن للغضبِ أنْ یَنفجرَ و أنْ یحرقَ... للخونة أن ییأسوا و للخیانة أن تکفر عن سحنتها الشائهة (محفوظ، ۱۹۹۱، ج۳/ ص. ۳).

در این گفتمان، رخداد خیانت امری نه ـ پیوستار و غیرمنتظره است که سوژه را در مقابل یک «بارقهٔ» گفتمانی قرار می‌دهد و از درون، تکانه‌های احساسی شدیدی را در او ایجاد می‌کند. شوشگر با از سرگذراندن تجربهٔ خیانت وارد فضای عاطفی خشم می‌شود و تحت تأثیر حالات ادراکی‌حسی خود به نفی شرایط کنونی می‌پردازد، در چالش انتقام از خیانتکاران قرار می‌گیرد. در این حالت، نوعی وضعیت گسستی یا انفصال گفتمانی در متن ایجاد می‌شود، زیرا گفته‌پرداز با گذر از هویت تثبیت‌شدهٔ خود، یعنی سعیدمهران عاشق‌پیشه به سعید مهرانی کینه‌توز و انتقام‌جو تبدیل می‌شود، از سوی دیگر، یادآوری خاطرات گذشته در جملهٔ «وهوَ واحدٌ خَسرَ الکثیرَ حَتی الأعوامِ الغالیةِ خَسِرَ منها أربعةَ غدراً...» تمایل سوژه را به گسست از زمان و مکان کنونی نشان می‌دهد.

در گفتمان یادشده، بسامد بالای حروفی حلقی ازقبیل «أ، ح، خ، غ، ع» استعلای عاطفهٔ خشم را نشان می‌دهد. این حروف از آن جهت که از ته حلق و با انقباض و لرزش دیوارهٔ حنجره تولید می‌شوند، تداعی‌گر شدت و قوت هیجانات درونی انسان هستند. از سوی دگر دو صامت «ح، خ» که به صورت سایشی و بدون ارتعاش تارهای صوتی تلفظ می‌شوند، به گرفتگی صدای شوشگر اشاره می‌کنند؛ گویی شدت خشم او توانایی تکلمش را سلب کرده است. می‌توان گفت به‌کارگیری جملات کوتاهی همچون «هذه السیارات المجنونة»، «آن للغضب أن ینفجر»، «للخونه أن ییأسوا» و... دلالت بر آن دارد که فضای شوشی به واسطهٔ تعامل با حالات روحی شوشگر به آهنگ گفتار ریتمی تند بخشیده است. در جملات یادشده حرکات جنون‌آمیز ماشین‌ها و

[Downloaded from lrr.modares.ac.ir on 2024-12-07]
[DOR: 20.1001.1.23223081.1401.0.0.149.1]
[DOI: 10.29252/LRR.15.4.1]

انفجار یکبارهٔ احساسات نیز بر سرعت سیر روایی داستان اشاره می‌کنند. این حرکت سریع ازجمله نشانه‌های بیداری عاطفی به‌شمار می‌رود. بدین گونه طرح‌وارهٔ تنشی در ابتدای داستان از فشارهٔ عاطفی بالایی برخوردار است و گفته‌پرداز در حالی که مهیای بحران و خطرپذیری می‌شود، در گفتمان حضوری حساس دارد. رسم طرح‌وارهٔ استعلای عاطفه خشم به شرح ذیل خواهد بود:

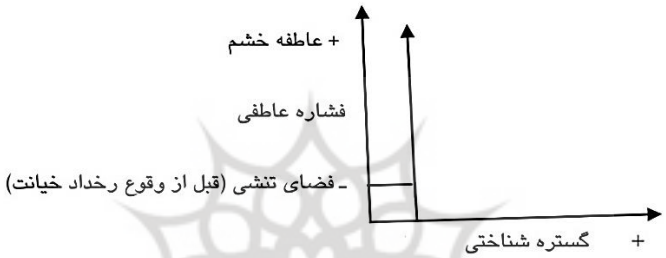

شکل ۱. طرحواره استعلای عاطفه خشم

Figure 1: Transcendence Schema of the Emotion of Anger

در میانهٔ داستان به‌کارگیری تکنیک رجوع به گذشته در جملات «من قبلها خانتنی أمها، خانتنی مع حقیر من اتباعی» و «فطلبت الطلاق متحجهٔ بسجنی. ثم تزوجت منه» ضمن آنکه دلالت گسست زمانی می‌کند، بیانگر آن است که خیانتکاران یعنی «نبویه» و «علیش‌سدره»، همواره در ذهن سوژه حضور دارند و لحظه‌ای از خاطرش جدا نمی‌شوند. درواقع فشارهٔ بالای گفتمان و بیداری عاطفی گفته‌پرداز در نتیجهٔ حاضرسازی مداوم این خاطره صورت گرفته است. از نظر دانش پدیدارشناسی این عمل حاضرسازی غایب یا پیش‌تنیدگی خوانده می‌شود (شعیری، ۱۳۸۹، ص. ۹۸). منظور از پیش‌تنیدگی آن است که با یادآوری پیاپی خاطرات قدیم، زمان گذشته جایگزین گونه‌های کنونی شود:

أنکَرْتنی إبنَتی ... و مِن قبلها خانَتنْی أمُها... خانَتْنی معَ حَقیر مِن أتباعی، تلمیذٌ کان یَقفُ بینَ یدی کالکلبِ. فطَلَبتْ الطلاقَ مُتحَجة بِسجنی. ثُم تَزَوجَتْ منه... ومالی، النقودَ والحِلی، استولی

[Downloaded from lrr.modares.ac.ir on 2024-12-07]
[DOR: 20.1001.1.23223081.1401.0.0.149.1]
[DOI: 10.29252/LRR.15.4.1]

عَلیها... لمْ یقبِضْ عَلی بتدبیرِ البولیسِ، کَلا، کُنتُ کَعادتی واثقاً مِن النجاةِ، الکلبُ وَشی بی، بالاتفاقِ معها وشی بی (محفوظ، ۱۹۹۱،ج۳، ص. ۹).

در فصل چهارم آنجا که سوژه برای یافتن شغل شرافتمندانه به خانهٔ استادش «رئوف‌علوان» می‌رود، استحالهٔ گفتمانی که در قالب دگردیسی افکار و عواطف استاد صورت گرفته، زمینه را برای برانگیختگی و استعلای هیجان خشم فراهم می‌آورد. درواقع تناقض فکری استاد، موضع‌گیری تند سوژه را درپی دارد. این نوع موضع‌گیری نشان از گسترش فضای تنشی و بالا رفتن فشارهٔ عاطفی گفتمان دارد:

هذا هُو رءوف‌عَلوان... جُثةٌ عفنةٌ لا یُواریها الترابُ... تخلقُنی ثُم تَرتَد، تغَیر بِکُل بساطة فکرُک بعدَ أن تجسدَ فِی شَخصی، کی أجدَ نَفسی ضائعاً بلا أصلٍ وبلا قیمةٍ ولا أملٍ، خیانةٌ لئیمةٌ لَو اندکَ المقطم علیها دکاً ما شَفَیت نفسی... هل یمکنُ أن أمضی فِی الحیاةِ بلا ماضٍ فأتناسی...رءوفَ؟...لَن أنسی الماضی لِسببٍ بسیطٍ هو أنه حاضرٌ ـ لا ماضٍ ـ فی نفسی (همان، ص. ۱۴).

ب. بیداری عاطفهٔ ناامیدی: در فصل‌های پایانی، اصابت گلوله به نگهبان و زنده ماندن رئوف‌علوان رخدادی غیرقابل پیش‌بینی است که بار دیگر سوژه را در برابر یک بارقهٔ گفتمانی قرار می‌دهد. با ناکامی کنشگر در چالش انتقام از خیانتکاران، نوعی استحالهٔ گفتمانی مبتنی بر دگرگونی فضای حسی‌ادراکی شکل می‌گیرد؛ احساس ناامیدی جایگزین خشم می‌شود. گفته‌پرداز تحت تأثیر این احساس وارد فضای انفعالی می‌شود و با پذیرش رخداد قتل نگهبان و نجات رئوف‌علوان به نوعی هم‌سویی و تطبیق با دنیا می‌رسد. همسویی شوشگر با جهان پیرامون که با استفاده از جملات «مُسدسُک فالظاهر أنه لا یقتلُ إلا الأبریا و سَتکون أنت آخر ضَحیة لَه» بیان شده است، به‌تدریج او را مهیای انزوای حضور می‌کند:

اتهمتْه الصحفُ بالجنون... لقَد افقدتْه خیانةُ زوجته عقلَه. فهو یطلقُ النارَ بلا وعی. ولم یَصب رءوف‌علوان ولکن البوابَ المسکینَ سقطَ بَریء ضَعیف آخَر. وصاحَ سعیدُ ...: اللعنةُ!... أنتَ أهمُ ما فی الحیاة الیَوم. وستَظل کذلک حَتی تزهقَ روحکَ...أما مُسدسُک فالظاهر أنه لا یقتلُ إلا الأبریا و سَتکون أنت آخر ضَحیة لَه ... (همان، ص. ۴۰).

[Downloaded from lrr.modares.ac.ir on 2024-12-07]
[DOR: 20.1001.1.23223081.1401.0.0.149.1]
[DOI: 10.29252/LRR.15.4.1]

با فروپاشی نظام ارزشی انتقام، در صحنه‌پردازی داستان نیز نوعی دگردیسی ایجاد می‌شود؛ عناصر صحنه که در بخش‌های آغازین، ساختمان‌ها و خیابان شهر را در گرمای نیمروز به تصویر می‌کشیدند؛ در فصل‌های پایانی قبرستانی را در تاریکی شب توصیف می‌کنند. به‌کارگیری دو عنصر قبرستان و شب، همچنین واکنش‌های رفتاری سوژه ازقبیل انزواطلبی، نوشیدن شراب و هم‌صحبتی با اموات از بارزترین نشانه‌هایی هستند که دلالت بر بیداری عاطفهٔ ناامیدی دارند. درپی ایجاد فضای یأس، تنش عاطفی گفتمان به یکباره افت پیدا می‌کند. در این حال سوژه به جای آنکه خود را کانون کنش قرار دهد، رخداد قتل نگهبان را که در گذشته شکل گرفته، مورد تفسیر قرار می‌دهد. در این وضعیت او حضوری ایستا در روایت دارد. می‌توان گفت بازگویی رخدادهای گذشته که غالباً با تکرار پیاپی واژهٔ «قتل» صورت گرفته به کند شدن ریتم گفتمان اشاره دارد:

لبثَ وحیداً فی اللیلِ، وکان فی الزُجاجةِ خمرٌ فَشربَها حتی آخر نقطة. ووقفَ فی الظلامِ یطوقُه صمتُ المقابرِ... ومضی إلی الشیشِ فنظرَ من خلالِه إلی القرافةِ و قَد رقَدَتْ القبورُ تحتَ ضوءِ القمرِ و قال: یا حضراتِ المُستشارین اسمَعوا لی جیداً فقد قررت الدفاع عن نفسی بنفسی... لا فرقَ بینی و بینکم إلا إنی داخلُ القفصِ وأنتم خارجُه... أنا لم أقتل خادم رئوف‌علوان، کیف أقتل رجلا لا أعرفه و لا یعرفنی؟ إن خادم رئوف علوان قتل لانه بکل بساطة خادم رئوف علوان، وأمس زارتنی روحه فتواریت خجلا ... (همان، ص. ۴۰).

۵ ـ ۱ ـ ۲. توانش عاطفی[9]

در این مرحله شوشگر آمادگی لازم را برای کسب هویت عاطفی پیدا می‌کند. او با نوعی هویت فعلی مؤثر ظاهر می‌شود که مشخصهٔ عاطفی خاصی را برای او رقم می‌زند. افعال مؤثر خود مستقیماً نقش کنشی ندارند، اما در افعال کنشی تأثیر می‌گذارند. این افعال عبارت‌اند از: خواستن، بایستن، دانستن، توانستن و باور داشتن. این نوع افعال برای تولید فضای شوشی باید حداقل دو شرط داشته‌باشد: در تعامل با یکدیگر قرار بگیرند و درجه‌پذیر باشند (شعیری، ۱۳۹۵،ص. ۱۰۱). هرگاه دو فعل مؤثر در چالش با یکدیگر باشند و هر دوی آن‌ها یک گزاره را به‌طور

[Downloaded from lrr.modares.ac.ir on 2024-12-07]
[DOR: 20.1001.1.23223081.1401.0.0.149.1]
[DOI: 10.29252/LRR.15.4.1]

همزمان یا پی‌درپی تحت تأثیر خود قرار دهند، زمینه برای ایجاد فضای عاطفی فراهم می‌شود. در این حالت افعال یادشده از درجات ارزشی مؤثری برخوردار می‌شوند و در جهت مثبت (فشارهٔ بالا) یا منفی (فشارهٔ پایین) حرکت می‌کنند (Fontanille, 1999, p. 67) .

در آغاز داستان توانش عاطفی شخصیت اصلی با دو فعل مؤثر «دانستن و خواستن» بروز می یابد. در این مقطع جملاتی همچون «خسر الكثير حتى الأعوام الغالية» و «خسر منها أربعة غدرا» نشان می‌دهند؛ رخداد خیانت نوعی دانستن را در شوشگر به وجود آورده که باورآفرین است. دانستن یقین به حضور دشمنانی است که خسارت مادی و معنوی بسیاری وارد آورده‌اند؛ بر این اساس می‌توان گفت، دانسته‌های سوژه، فضای خشم را در گفتمان توسعه داده است. این فضای حسی‌ادراکی نیاز و «خواستن» نابودی دشمنان را درپی دارد:

هو واحدٌ خسرَ الكثيرَ حتى الأعوامِ الغاليةِ خسرَ منها أربعةَ غدراً و سيقفُ عَما قريب أمامَ الجميعِ متحدياً (محفوظ، ۱۹۹۱، ج۳/ ص. ۳).

در متن بالا جملهٔ «سيقف عما قريب أمام الجميع متحديا» بر فعل مؤثر «خواستن» دلالت دارد. این فعل با تکیه بر عبارت «عما قريب» از سویی میزان ارزش خواسته را بیان می‌کند و از سوی دیگر استعلای عاطفهٔ خشم را نشان می‌دهد، زیرا این حالت روحی آن چنان اوج گرفته که سوژه می‌خواهد در کوتاه‌ترین فرصت ممکن از خیانتکاران انتقام بگیرد.

در فصل هفتم آنجا که «سعیدمهران» به محل سکونت «علیش‌سدره» وارد می‌شود، خشم نیروی محرکه‌ای است که توانش عاطفی را درپی دارد. در این راستا می‌توان گفت مهارت کنشگر در تیراندازی به سوی دشمنان که با تکیه بر جملهٔ «النار تنتظر المجرمين» بیان شده، دلالت بر فعل «توانستن» می‌کند. این فعل موجب می‌شود هیجان خشم با حس اعتماد به نفس پیوند بخورد، سپس الزام به انجام یک عمل سریع برای کشتن علیش سدره و همسرش شکل گیرد. در این حال فعل وجهی «بایستن» در گفتمان تقویت می‌شود. درواقع تعامل دو فعل «توانستن» و «بایستن» منجر به حضور پویای شوشگر و کنش‌زایی شده است:

النارُ تنتظرُ المجرمينَ و لَو اضطر إلى اقتحامِ الشقةِ. لابُد أنْ يعملَ، وأنْ يعملَ فی الحالِ، فحرامٌ أنْ يتَنفسَ عليش سدره يوماً كاملاً وسعيدمهران طليقٌ (همان، ص. ۲۱).

در متن بالا همنشینی لای نفی جنس با واژهٔ «بد»، تکرار فعل «أن يعمل» و گزینش

[Downloaded from lrr.modares.ac.ir on 2024-12-07]
[DOR: 20.1001.1.23223081.1401.0.0.149.1]
[DOI: 10.29252/LRR.15.4.1]

شبه‌جملهٔ «فی الحال» میزان‌پذیری بایستگی را نشان می‌دهد. همچنین در جملهٔ «فحرام أن یتنفس علیش سدره» که لزوم انتقام را می‌رساند واژهٔ «حرام» ساختار ارزشی این لزوم و عمق آن را بیان می‌کند. میزان‌پذیری فعل بایستن در این بخش از رمان فضای تنشی گسترده‌ای را خلق کرده است.

سرانجام با محاصرهٔ پلیس و حضور سگ‌های شکاری، شوشگر به دانستن این نکته می‌رسد که زمان مرگ او نزدیک شده و مجرمان نجات خواهند یافت. چنین به نظر می‌رسد که حرکت در مسیر دانستن و آگاهی، تحولات عظیمی را در حالات حسی‌ادراکی شخصیت اصلی داستان ایجاد کرده و موجب شکل‌گیری فضای ناامیدی شده است. با توسعهٔ این فضای شوش‌محور، سعیدمهران به انفعال مبالغه‌آمیزی تن داده و از انجام هر نوع کنشی خودداری می‌کند؛ درنتیجه، در این مقطع گفتمان با بروز فعل «نتوانستن» مواجه می‌شویم. جملاتی ازقبیل «انقطع الأمل»، «من المستحیل تحدید مصدر النباح» و «لا أمل فی الهروب» بر تحقق فعل «نتوانستن» دلالت می‌کنند:

هُو یحملقُ فی الظلامِ و موقناً بدُنوُ الأجلُ. أخیراً جاءتْ الکلابُ و انقطعَ الأملُ. ونجا الأوغادُ ولو إلی حین... و مِن المُستحیلِ تحدیدُ مصدرِ النُباحِ الذی ینطلقُ معَ الهواءِ فی کُل موقعٍ و لا أملَ فی الهُروبِ من الظلامِ بالجری فی الظلامِ ... (همان، ص. ۵۰).

ناامیدی گفته‌پرداز در سطرهای بالا سبب شده است فضای تنشی گفتمان از فشارهٔ اندکی برخوردار باشد و به سمت گسترهٔ عاطفی حرکت کند. گرماس بر این باور است: «امید فشارهٔ معنایی بالا و یأس فشارهٔ پایین روانی را برای یک انسان به‌وجود می‌آورد» (گرماس، ۱۹۸۷، ترجمهٔ شعیری، ۱۳۸۹، ص. ۳٤).

در پایان داستان، سعیدمهران با وجود آنکه مورد اصابت گلوله‌های بی‌شمار قرار گرفته و زخم‌های عمیقی بر جسمش وارد شده، می‌خواهد مقاومت کند و زنده بماند، اما با حضور پلیس و تداعی رخدادهای گذشته، حس ناامیدی بر «خواستن» چیره می‌شود و موجب بروز فعل «نتوانستن» می‌شود. در نتیجهٔ ظهور این فعل، شوشگر وادار به پذیرش موقعیت موجود می‌شود و از این طریق به تعامل و تطبیق با هستی می‌رسد. در چنین شرایطی گفتمان در شرایط ایجاب قرار می‌گیرد.

[Downloaded from lrr.modares.ac.ir on 2024-12-07]
[DOR: 20.1001.1.23223081.1401.0.0.149.1]
[DOI: 10.29252/LRR.15.4.1]

جاهَدَ بِکُل قوةٍ لِیسیطرَ علی شیءٍ ما، لِیبذلَ مقاومةً أخیرةً. لِیظفرَ عبثاً بِذکری مستعصیة. وأخیراً لَم یجدْ بداً مِن الاستلامِ فاستسلمَ بِلامبالاة بِلامبالاة (محفوظ، ۱۹۹۱، ج۳/ ص. ۴۷).

براساس آنچه گفته شد در این بخش روایت شاهد چالش دو فعل خواستن و نتوانستن هستیم. عبارت «جاهد بکل قوة لیسیطر علی شیء ما، لیبذل مقاومة أخیرة» به فعل خواستن دلالت دارد و جملهٔ «لم یجد بدا من الاستلام فاستسلم بلامبالاة بلامبالاة» به فعل نتوانستن همچنین تطبیق گفته‌پرداز با دنیا اشاره دارد:

۵ـ۱ـ۳. هویت عاطفی [۱۰]

هویت عاطفی جایگاه مرکزی را در فرایند عاطفی بر عهده دارد. در این مرحله تغییر رخ می‌دهد و شوشگر هویت عاطفی معینی را از خود بروز می‌دهد، یعنی تمام تخیلات، تصورات، پندارها و تردیدهای شوشگر پاسخی قطعی می‌یابد، درنتیجه حالت هیجانی خاصی تحقق پیدا می‌کند (شعیری، ۱۳۸۹، ص. ۱۷٤). به گفته فونتنی:

> گفته‌پرداز دارای هویتی دو بعدی است: من و خود. من پایگاهی است که برای خود حکم مرجع را دارد. همان پایگاهی که در مقابل همهٔ فشارهایی که به او وارد می‌شود تا او را به دگرسوژه تبدیل کند، مقاومت کرده، از نقش مرجعی خود دفاع می‌نماید و به همین دلیل کنترل خود را عهده‌دار است، اما خود که همواره آمادهٔ تغییر، دگردیسی و پذیرش نقش‌های جدید است، عهده‌دار مدیریت حافظه و فرایند تحول همهٔ آن مقاومت‌های انباشته‌شده در من است. تفاوت بین من و خود را می‌توان در زاویهٔ دید دانست. از ناحیهٔ «من» اصل مقاومت مبتنی بر جریان فشاره است که وحدت‌گراست و از ناحیهٔ «خود»، تغییر مبتنی بر جریان گستره‌ای است. تنشی که این دو را با یکدیگر همسو می‌کند، سبب می‌شود، راهی بر الگویی که تولیدکنندهٔ گفتمان است باز شود؛ الگویی که جریان گفته‌پردازی را بر یک کنش ـ جسمانه استوار می‌کند (2011, p.47).

براساس نظریهٔ فلوش[۱۱]، هویت دو گونهٔ اصلی دارد که «همان» و «غیر» نامیده می‌شود. او بر این باور است:

> هویت همان با اتصال گفتمانی در ارتباط است و سه عامل من، اینجا و اکنون در آن حضور خود را به ثبت می‌رسانند. هویت غیر با انفصال گفتمانی در تعامل است و سه مؤلفهٔ غیر من، غیر

[Downloaded from lrr.modares.ac.ir on 2024-12-07]
[DOR: 20.1001.1.23223081.1401.0.0.149.1]
[DOI: 10.29252/LRR.15.4.1]

اینجا و غیر اکنون در آن جای دارند. هویتی که بر جنبهٔ ماندگاری تأکید داشته باشد با جریان «همانی» یا «خودهمانی» پیوند می‌خورد. در این جریان بیشتر به دنبال تثبیت شرایط موجود است و از هرگونه چالش و خطرپذیر خودداری می‌کند؛ حال آنکه اگر هویتی به جنبهٔ گذر از خود و نزدیک شدن به دیگری تمایل داشته باشد با جریان دگرمحوری روبه‌رو هستیم که درپی انفصال، دگردیسی و ایجاد خطر است (1995, pp. 34-35).

در آغاز داستان نفی رخداد خیانت از جانب سوژه موجب می‌شود، قطب من (سعیدمهران آرام، مهربان و عاشق‌پیشه) در برابر فشارهٔ احساسات و عواطف درونی به چالش با قطب «خود» (سعیدمهران کینه‌توز و انتقام‌جو) بپردازد. درپی هجوم احساسات، بُعد «من» پذیرای «خود» می‌شود. در این حالت نوعی استحالهٔ هویتی شکل می‌گیرد که به ایجاد وضعیت خطرپذیری و تحقق رخدادهای غیرمنتظره بسیاری همچون گریز نبویه و علیش سدره، قتل نگهبان، زنده ماندن رئوف علوان و ... منجر می‌شود:

نبویةُ علیش، کیفَ انقلبَ الاسمانِ اسماً واحداً؟ أنتُما تَعملانِ لهذا الیومِ ألفَ حسابٍ و قدیماً ظَننت ما أن باب السجنِ لَن ینفتحَ و لعلَکما تترقبان فی حذرٍ و لنْ أقعَ فی الفخِ و لکنی سأنقضُ فی الوقتِ المُناسبِ کالقَدر... استعِن بِکُل ما أوتیتَ من دهاءٍ و لتکنْ ضربتُک قویةً کصبرِک الطویلِ وراءَ الجدرانِ...جاءکم من یغوص فی الماء کالسمکة و یطیر فی الهواء کالصقر و یتسلق الجدران کالفار و ینفذ من الابواب کالرصاص (محفوظ، ۱۹۹۱،ج۳/ ص. ۳).

در متن یادشده علاوه بر گسستی که میان «من» و «خود» ایجاد شده، با نوعی دگرهویتی، مبتنی بر تشبیه شخصیت انسانی به حیواناتی همچون ماهی، شاهین و موش نیز روبه‌رو هستیم. این دگر هویتی بیانگر آن است که شوشگر با اتکا به شرایط حسی‌ادراکی و عبور از هویت تثبیت شده‌اش، یعنی سعید مهران آرام و عاشق، یکپارچگی هویتی را از دست داده و خود را مهیای ورود به بحران انتقام می‌کند. گزینش حیوانات یادشده که هریک قابلیت‌ها و ویژگی‌های منحصربه‌فرد خود را دارند، از این جهت صورت گرفته تا شوشگر ابعاد چندگانهٔ هویت خود (سعید مهران چالاک، سعیدمهران خشمگین و سعیدمهران کارآزموده) را به شیوه‌ای محسوس نمایش دهد و از این طریق ترس و وحشت بیشتری را به دشمنان القا کند.

در ادامهٔ گفتمان، تزلزل نظام ارزشی انتقام که به‌واسطهٔ نجات خیانتکاران صورت گرفته،

[Downloaded from lrr.modares.ac.ir on 2024-12-07]
[DOR: 20.1001.1.23223081.1401.0.0.149.1]
[DOI: 10.29252/LRR.15.4.1]

منجر به آن می‌شود که بُعد دیگری از هویت سوژه بر ما آشکار شود؛ یعنی سعیدمهران ناامید جایگزین سعیدمهران خشمگین می‌شود. از سوی دیگر در این بخش گفتمان، یک «دیگری» که منظور از آن «نبویهٔ»، «علیش‌سدره» و «رئوف علوان» است، میان قطب «من» و «خود» قرار می‌گیرد. این «دیگری» انسجام شوشگر را ازبین می‌برد و او را به ناکنشگر تبدیل می‌کند:

مَتی یا تُری تستقر؟/ هربَ الأوغادُ کیفَ بعدَ ذلک استقر؟.... فقال سعیدُ بغمٍ: بل المُجرمون ینجون و یسقطُ الأبریاءُ فحرکَ سعیدُ رأسَه فی غیظٍ مغمغماً هربَ الأوغادُ وا أسفا (همان، ص. ۴۴).

تمامی جملات و الفاظ به‌کاررفته در گفتمان بالا دلالت بر آن دارند که عواطف کنونی شوشگر زاییدهٔ آگاهی از نقصانی است که در نتیجهٔ فروپاشی ارزش‌های پیشین شکل گرفته است. در این بخش از روایت، شرایط عاطفی سوژه، یعنی ناامیدی او، سبب کنش‌زدایی و انزوای حضور شده است. در چنین حالتی معنا نیز دچار تنزل شده و آهنگ حرکتی روایت نیز دارای ریتم کندی است.

در پایان داستان نیز «من» (سعیدمهران) در برابر یک «دیگری» (پلیس و سگ‌های شکاری) قرار دارد. در این بخش حضور «دیگری» فضای ناامیدی را به شدت گسترش می‌دهد تا آنجا که شوشگر در انفعالی مبالغه‌آمیزی قرار می‌گیرد. این انفعال تمامی تصمیمات او را تحت تأثیر قرار می‌دهد و سبب توقف کنش می‌شود:

قبلَ أنْ یخرجَ الصوتُ من حلقه تَرامی من بعد نباح کلاب. ثُم تتابعُ فی الصمت کالطلقات المتفجرة و تراجع فی فزعٍ و أغل بین القبور والنبحُ یشتدُ...أخیراً جاءتْ الکلابُ و انقطعَ الأملُ... کفَ عن اطلاق النار بلا إرادة. تغلغلَ الصمتُ فی الدنیا جمیعاً و تساءلَ عن...سرعانَ ما تلاشی التساؤلُ و موضوعُه علی السواء و بلا أدنی أملٍ... وأخیراً لم یجدْ بُدا من الأستلام فاستلم بلامبالاة بلامبالاة (همان، ص. ۴۷).

در متن یاد شده جملات « وأخیراً لم یجدْ بُدا من الأستلام فاستلم بلامبالاة بلامبالاة» بیانگر پذیرش وضعیت کنونی است. درواقع کنشگر با تن دادن به شرایط موجود نوعی ایجاب و مماشات گفتمانی را رقم می‌زند؛ بدین ترتیب او به تطبیق و همسویی با جهان می‌رسد. براساس آنچه گفته شد فرایند عاطفی در پایان داستان، جریان کنش‌زایی را متوقف ساخته، موجب استیصال یا فروپاشی معنایی می‌شود؛ حال آنکه این فرایند در آغاز داستان با تولید رخدادهای

[Downloaded from lrr.modares.ac.ir on 2024-12-07]
[DOR: 20.1001.1.23223081.1401.0.0.149.1]
[DOI: 10.29252/LRR.15.4.1]

پیاپی به استعلای معنا منجر می‌شود.

۵ـ ۱ ـ ۴. هیجان عاطفی [۱۲]

در این مرحله شوشگر دارای حالت عاطفی خاصی است، واکنش‌ها و هیجاناتی از خود بروز می‌دهد که دارای نشانهٔ فیزیکی بوده و نوعی بیان جسمی به‌شمار می‌رود (شعیری، ۱۳۸۹، ص. ۱۷۵). از آنجا که خشم و ناامیدی از برجسته‌ترین هیجانات عاطفی داستان حاضر به‌شمار می‌روند، به تبیین آثار فیزیکی این دو حالت می‌پردازیم.

الف. آثار فیزیکی خشم: در صحنهٔ نخست رمان، افزایش حرارت بدن نشان از بروز هیجان خشم در روان سعیدمهران دارد :

آنَ للغضبِ أنْ ینفجرَ و أنْ یحرقَ (محفوظ، ۱۹۹۱،ج۳/ ص. ۳).

همچنین در آن مقطع داستان که شوشگر درمی‌یابد هنگام تیراندازی به رئوف‌علوان گلوله اشتباهاً به یکی از نگهبان‌ها به نام «شعبان حسین» برخورد کرده‌است، احساس داغ شدن بدن که با ازدست دادن نیروی تعقل همراه شده، بیانگر هیجانات عاطفی اوست:

لکن القذارةَ مرکبةٌ فی طبعها. قذارةٌ تستحقُ القتلَ فی الدنیا و الآخرةِ و عَلی الشرطِ ألا یطیشُ الرصاصِ الأعمی فیصیب الأبریاءَ و یعمی عن الأوغادِ و ...یترکُ قلوباً یمزقُها الألمُ و یحرقُها الغضبُ و یعبثُ بها الجنونُ فتنسی کلُ شی طیب فی الحیاةِ (همان، ص. ۲۸).

آنجا که نور با سعیدمهران دیدار می‌کند، سرخی چشم‌ها در عبارت «نظرة محمرة» نشانه‌ای دیگر از پیدایش عاطفه خشم است. از آنجا که تهدید و هشدار ازجمله نشانه‌های پرخاش کلامی به‌شمار می‌روند (دانایی، ۱۳۹۸، ص. ٤٤). در جملهٔ «إنذار یتحرک فی شفتیک» واژهٔ إنذار بر پرخاش کلامی دلالت می‌کند. این لحن تند و پرخاشگر شوشگر که با نگاه غضب‌آلود او همراه شده بیانگر شدت عاطفه خشم است:

کیفَ حالُک یا نورُ؟... و قالت المرأةُ: بخیرٍ، وأنتَ؟صحتُک عالٍ ولکن عینیک؟ أنا أعرفُک و أنتَ غضبان! فتساءل باسماً: کیفَ؟ لا أدری کیف أقولُ، نظرةٌ محمرةٌ و إنذارٌ یتحرکُ فی شفَتیک... (همان،

[Downloaded from lrr.modares.ac.ir on 2024-12-07]
[DOR: 20.1001.1.23223081.1401.0.0.149.1]
[DOI: 10.29252/LRR.15.4.1]

ص. ۱۹).

ب. آثار فیزیکی ناامیدی: در میانهٔ داستان که سعیدمهران به منزل رئوف‌علوان می‌رود تا اموالش را سرقت کند به یکباره نگهبانان او را دستگیر می‌کنند. در این بخش از گفتمان سکوت، لرزش پلک‌ها و حرکات عصبی لب‌ها در عبارات «دون أن یحاول الخروج عن صمته»، «اختلج جفناه» «انفرجت شفتاه فی عصبیة» نشان از بروز حالت ناامیدی دارد:

لمْ یَنبسْ و مضی یفیقُ من ضربةِ المفاجأة و لکن علی استسلامٍ کالیأسِ...غضَ بصرَه لحظاتٍ فرأی ما تحتَ قدمَیه مِن مشمعٍ لامعٍ ثم رفعَهما دونَ أنْ یحاولَ الخروجَ عن صمتِه... فاختلجَ جفناه و انفرجتْ شفتاه فی عصبیةٍ (محفوظ، ۱۹۹۱، ج۳/ ص. ۱۶).

همچنین هنگامی که نور بدون اطلاع و به‌طور ناگهانی منزل را ترک می‌کند، آه کشیدن و سکوت ازجمله واکنش‌های رفتاری هستند که درپی ناامیدی سعیدمهران نمایان می‌شوند:

تقبض قلبه فی خوف و غضب فتناول مسدسه فی الظلام کأنما یحذر المجهول و تأوه من الأعماق فی یأس و هکذا طال به هذیان الصمت و الظلام. حتی صرعه النوم فی آخر (همان، ص. ۴۳).

۵ـ۱ـ۵. ارزیابی عاطفی [۱۳]

آخرین مرحله از فرایند عاطفی نوعی قضاوت است که می‌تواند توسط شوشگر، مخاطب و جامعه درمورد رفتارهای عاطفی ایجادشده در گفتمان صورت گیرد. این قضاوت ممکن است دربارهٔ هریک از مراحل این فرایند صورت بگیرد (شعیری، ۱۳۸۹، ص. ۱۷٦). در مرحلهٔ بیداری عاطفی آنجا که گفته‌پرداز به نقل خاطرات مربوط به خیانت اطرافیان می‌پردازد، پیشگویی او درخصوص انتقام سختی که از مجرمان خواهد گرفت، بیانگر ارزیابی مثبت از رخداد پیش رو است، چراکه مرگ دشمنان او چهرهٔ زشت خیانت را محو خواهد کرد و حس تعادل را به زندگی باز می‌گرداند:

هو واحدٌ، خسرَ الکثیرَ، حتی الأعوامِ الغالیةِ خسرَ منها أربعةَ غدراً... آنَ للغضبِ أن ینفجرَ و أنْ یحرقَ وللخونةِ أنْ ییأسوا حتی الموتِ، وللخیانةِ أنْ تکفرَ عن سحنتِها الشائهةِ (محفوظ، ۱۹۹۱، ج۳/ ص. ۳).

[Downloaded from lrr.modares.ac.ir on 2024-12-07]
[DOR: 20.1001.1.23223081.1401.0.0.149.1]
[DOI: 10.29252/LRR.15.4.1]

در مرحلهٔ توانش عاطفی هنگامی که شوشگر در اندیشهٔ انتقام از نبویهٔ به سر می‌برد، الفاظی که برای تهدید به کار گرفته ازقبیل: «لا مهرب منی»، «أنا الشیطان نفسه»، «احطتک بعقاب أشد من الموت» و «لن تذوقی طعم الراحة» نشان‌دهندهٔ ارزیابی مثبت سعید مهران از قدرت فیزیکی و روانی‌اش در دستیابی به خواسته است:

سَیأتی دورُک، لا مهربَ منی، أنا شیطانُ نفسُه. بفضلِ سناء وهبتُک الحیاة، لکنی أحطتک بِعقاب أشَد مِن الموتِ، الذعرِ الأبدی، لنْ تذوقی للراحةِ طعماً ما دمتَ حیاً (همان، ص. ۲۲).

در آن مقطع که گفته‌پرداز تصمیم دارد منزل رءوف علوان را مورد سرقت قرار دهد، جملهٔ «ستکون مغامرة دسمة» از سویی به پیش‌بینی نتایج موفقیت‌آمیز سرقت پرداخته و از سوی دیگر بیانگر قضاوت مثبت شوشگر از استعدادها و توانمندی‌هایش در انتقام است. در این مقطع عبارت‌پردازی پیاپی الفاظ «ستکون»، «مغامرة» و «دسمة» علاوه‌بر آنکه میزان‌پذیری توانش عاطفی و جسمانی را نشان می‌دهد، به قطعیت دستیابی به هدف اشاره دارد:

وستکون مغامرةُ اللیلةِ ابتدا أفتتحُ به العملَ، و ستکون مغامرةً دسمةً...مغامرة دسمة ستُعطی رداً حاسماً علی خداعِ العمرِ کله...یا رءوفُ تلمیذُک قادم لیحملَ عنک بعضَ متاعِ الدنیا (همان، ص. ۱۴).

با آگاهی شوشگر از برخورد گلوله به شعبان حسین نوعی ارزیابی منفی در فضای گفتمان شکل می‌گیرد. جمله «نفسک میت منذ أطلقت الرصاصه العمیاء» توصیف‌گر این نوع ارزیابی است و ناخرسندی سعید مهران را از واقعهٔ ایجادشده نشان می‌دهد:

بقدرِ ما یخونُ الموتُ الأحیاءِ فستذکرُ بالقبورِ الخیانَة ثم تذکرُ بالخیانهِ نبویة و علیش و رئوف. وأنتَ نفسُک میتٌ منذ أطلقتَ الرصاصةَ العمیاء... (همان، ص. ۲۷).

در پایان گفتمان با محاصرهٔ پلیس و نزدیک شدن سگ‌های شکاری ارزیابی عاطفی شوشگر با فلسفهٔ پوچ‌انگاری او در هم می‌میزد تا تلخی شکست را دوچندان کند. آنچه حس تهی بودن را ایجاد می‌کند، اندیشهٔ دست‌نیافتن به خواسته است. به باور شوشگر زندگی تا زمانی ارزشمند است که فرصت انتقام از خیانتکاران وجود داشته باشد، حال که این فرصت از میان رفته او توانمندی‌های جسمی و روانی خود را منفی ارزیابی می‌کند:

أخیراً جاءت الکلابُ و انقطع الأملُ و نجا الأوغادُ ولو إلی حینٍ و قالتْ حیاتُه کلمتَها الأخیرةَ بأنها

[Downloaded from lrr.modares.ac.ir on 2024-12-07]
[DOR: 20.1001.1.23223081.1401.0.0.149.1]
[DOI: 10.29252/LRR.15.4.1]

عبثٌ...لا أملَ فی الهروبِ من الظلامِ بالجری فی الظلامِ نجا الأوغادُ و حیاتُک عبثٌ (همان، ص. ۴۷).

۶. نتیجه

در این پژوهش، نظام گفتمانی داستان «اللص و الکلاب» بر مبنای روش نشانه معناشناسی و با تکیه بر طرح‌وارهٔ فرایند عاطفی فونتنی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت. در پاسخ به سؤالات اصلی پژوهش، مبتنی بر نقش فرایند عاطفی در دگرگونی کارکرد ارزشی گفتمان و تغییر نوع حضور شوشگر، فرض این بوده است که گفتمان داستان بر مبنای جریان حسی‌عاطفی شکل گرفته است و هیجانات شوشگر در نوع حضور او و تحول کارکرد ارزشی گفتمان نقش اساسی دارد. براساس یافته‌های پژوهش، وقوع رخداد خیانت، سوژه (سعیدمهران) را در مقابل یک بارقهٔ گفتمانی قرار داده و او را وارد فضای شوش‌محور خشم کرده است. گسترش و استعلای این فضای عاطفی در پیشبرد سیر روایی داستان اهمتی بسزا دارد. درواقع گفته‌پرداز تحت تأثیر هیجان خشم، نخست به نفی رخداد خیانت می‌پردازد، سپس مهیای خطرپذیری و انتقام از خیانتکاران می‌شود؛ بدین گونه در چالش با جهان هستی قرار می‌گیرد. در چنین فضایی هیجانات درونی کنشگر، حضور پویا و حساس او را در صحنهٔ رویداد رقم می‌زند و به آن منجر می‌شود که رخدادهای غیرمنتظره و خارج از کنترل بی‌شماری همچون قتل افراد بی‌گناه، گریز نبویه و علیش سدره، نجات رئوف‌علوان و سرانجام محاصرهٔ پلیس در داستان شکل بگیرد. درپی کنش‌زایی و تولید رخداد، سیر حرکتی گفتمان نیز از آهنگی سریع برخوردار شده است.

در بخش‌های پایانی، نجات خیانتکاران بار دیگر شوشگر را در برابر یک بارقهٔ گفتمانی قرار می‌دهد و موجب پیدایش حالت ناامیدی می‌شود. شوشگر با تأثیرپذیری از این حالت حسی‌عاطفی به انفعالی مطلق تن می‌دهد به گونه‌ای که با پذیرش ناکامی خود در چالش انتقام، از ورود به جهان کنش خودداری کرده و به نوعی تطبیق یا هم‌سویی با جهان هستی می‌رسد. در این حالت انزوای حضور به فروپاشی معنا و کنش‌زدایی منجر می‌شود. به واسطهٔ توقف تولید کنش، سیر حرکتی گفتمان از آهنگ کندی برخوردار می‌شود. می‌توان گفت در داستان مورد بحث، در نتیجهٔ استحالهٔ عاطفهٔ خشم به ناامیدی در کارکرد ارزشی گفتمان نیز نوعی دگردیسی مشاهده می‌شود ؛ به عبارتی ارزش تسلیم جایگزین انتقام شده است.

[Downloaded from lrr.modares.ac.ir on 2024-12-07]
[DOR: 20.1001.1.23223081.1401.0.0.149.1]
[DOI: 10.29252/LRR.15.4.1]

۷. پی‌نوشت‌ها

1. Algirdas julien greimas
2. Jacques Fontanill
3. Claude Zilberberg
4. Eric Landowski
5. body
6. perception
7. presence
8. Eveil effectif
9. Disposition effectif
10. Pivot effectif.
11. Jean - Marie Floch
12. emotion
13. moralisation

۷. منابع

- ادوارد، س. (۱٤۲۷). پس از نجیب محفوظ. ترجمهٔ آ. افسری. *سمرقند بهار*، *۱۷*، ۹۹ ـ ۱۱۱.
- خراسانی، ف. (۱۳۸۹). *بررسی ساختار داستان سیاوش بر پایهٔ نظریهٔ نشانه‌معناشناسی روایی گرمس*. پایان‌نامهٔ کارشناسی‌ارشد. دانشگاه تربیت مدرس.
- شعیری، ح.ر. (۱۳۸٤). مطالعهٔ فرایند تنشی گفتمان ادبی. *پژوهش ادبیات معاصر جهان*، ۱۰(۲۵)، ۱۸۷ ـ ۲۰۵ .
- شعیری، ح.ر. (۱۳۸۵). *تجزیه و تحلیل نشانه معناشناسی گفتمان*. تهران: سمت.
- شعیری، ح.ر. (۱۳۸۸). از نشانه‌شناسی ساختگرا تا نشانه معناشناسی گفتمانی. *نقد ادبی*، ۲(۸)، ۳۳ ـ ۵۱.
- شعیری، ح.ر. (۱۳۸۹). *تجزیه و تحلیل نشانه معناشناسی گفتمان*. تهران: سمت.
- شعیری، ح.ر. (۱۳۹۵). *نشانه معناشناسی ادبیات؛ نظریه و روش تحلیل گفتمان ادبی*. تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- فارسی، ب.، و صیادانی، ع. (۱۳۹۵)، نشانه‌شناسی عناوین رمان «سه‌گانه» نجیب محفوظ. *زبان و ادبیات عربی*، *۸* (۱۵)، ۱۵۷ ـ ۱۸۲.
- گرماس، آ. (۱۹۲۲). *نقصان معنا*. ترجمهٔ ح.ر. شعیری. تهران: علم.
- محمدسعید، ف. (۱٤۲۸). *سمبولیسم در آثار نجیب محفوظ*. ترجمهٔ ن. رجائی. مشهد:

[Downloaded from lrr.modares.ac.ir on 2024-12-07]
[DOR: 20.1001.1.23223081.1401.0.0.149.1]
[DOI: 10.29252/LRR.15.4.1]

دانشگاه فردوسی.

- محفوظ، ن. (۱۹۹۱). *المؤلفات الکاملة*. بیروت: مکتبة لبنان.
- معین، م.ب. (۱۳۹٦). *ابعاد گمشدهٔ معنا در نشانه‌شناسی کلاسیک، نظام معنایی تطبیق یا رقص در تعامل*. تهران: سمت.
- میرزایی، ف.، و امیریان، ط. (۱۳۹۱). التحلیل السیمیائی لروایة «رحلة ابن فطومه» العناوین و الشخصیات. *نقد ادب عربی*، ۵، ۱۵۷ ـ ۱۸٤.
- میرزایی، ف.، و جمال‌امیدی، ا. (۱۳۹٤). پویایی زندگی در رقابت: تحلیل نشانه ـ معناشناختی گفتمانی در داستان کوتاه «خلأ». *جستارهای زبانی*، *۷* (۲۸)، ۲۳۷ ـ ۲٦۰.

Reference

- Edward, S. (2006). After Najib Mahfuz. Translated by A. Afsari. *Samarkand Spring*, 17, 99 –110. [In Persian].
- Farsi, B., & Sayadani, A. (2017). Semiotics of "Triple" novel titles by Najib Mahfuz. *Arabic Language and Literature*, *8*(15), 157 –182. [In Persian].
- Floch, J.M. (1995). *Identite's visuells*. PUF.
- Fontanille, J. (1998). *Semiotiqe du discourse*. pulm.
- Fontanille, J. (1999). *Semiotique Essais method*. PUF.
- Fontanille, J. (2011). *Corps et sens*. PUF.
- Fontanille, J., & Ziberberg, Cl. (1998). *Tension et signification*. Pierre Mardaga.
- Greimas, A. (1922*). Lack of meaning*. H. Shoairi, Trans. Elm
- Greimas, A., & Fontanille, J. (1991). *Semiotique des passions, De lenonce a lenonciation*. Hachette.
- Khorasani, F. (2010). *Investigating the structure of Siavash's story based on the theory of sing semantic narrative of grams*. Master Thesis. Tarbiat Modares University. [In Persian].
- Landowski, E. (2004). *Passions Sans nom*. PUF.

[Downloaded from lrr.modares.ac.ir on 2024-12-07]
[DOR: 20.1001.1.23223081.1401.0.0.149.1]
[DOI: 10.29252/LRR.15.4.1]

- Mohamamd Saeid, F. (2007). *Symbolism is preserved in Najib Mahfuz's works*. Translated by N. Rajaei. Ferdosi University. [In Persian].
- Moin, M.B. (2018). *Missing dimension of meaning in classical semiotics, the semantic system of adaptation or dance in interaction.* SAMT. [In Persian].
- Mahfouz, N. (1991). *Complete components*. Lebanese School. [In Arabic]
- Mirzaee, F., & Amirian, T. (2013). Semiotics analysis of "Ibn Fatumah's travel story, titles and personalities. *Critique of Arabic Literature*, 5,157–184. [In Arabic].
- Mirzaee, F., & Jamal omidi, A. (2015). Dynamics of life in competition: Analysis of the discourse semantic sign in a short story "Vacuum". *Linguistic Inquiries*, 7(28), 237 –260. [In Persian].
- Shairi, H.R. (2005). Study of the tension process of literary discourse. *Contemporary Literature Research*, *10*(25), 187 – 205. [In Persian].
- Shairi, H.R. (2009). From constructivist semiotics to discourse semantics. *Literary Criticism*, 2(8), 31 –55. [In Persian].
- Shairi, H.R. (2010). *Semantic sign of discourse*. SAMT. [In Persian].
- Shairi, H.R. (2016). *Semantics signs of literature, theory and method of literary discourse analysis*. Tarbiat Modares University. [In Persian].

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

[Downloaded from lrr.modares.ac.ir on 2024-12-07]
[DOR: 20.1001.1.23223081.1401.0.0.149.1]
[DOI: 10.29252/LRR.15.4.1]